

Előszó

Filozófiai találás kérdésnek is beillik a következő. *Mi az, aminek neve csak egy, felfogása viszont rengeteg, ám ő mégis kevésbé fogható fel velük, mint nélkülük?* Élhetünk egy régebbi találás kérdés parafrázisával is. *Mi az, ami, ha bármiben rögzíted, faképnél hagy vele, de különben úgy hordoz magán, ahogyan te is hordod őt?* Az első találás kérdés megfejtését Ágoston adja; így szól: ez az *idő*. Ugyanígy az *idő* a válasz a másik találás kérdésre is. (A kérdés szégyenszemre megfejtetlen eredetijével, mint ez Hérakleitosztól tudható, az egykor legbölcsebbnek tudott görögöt, Homéroszt kergették halálba egyszerű utcagyerekek; a rejtvény megoldása ez volt: a *tetvek*). Jelen átiratnál pedig az *időre* alkalmazott csípős megfejtés így indokolható: az idő teoretikus „megragadásait”, felfogásait sajnos faképnél szokta hagyni az idő, de ez „hallgatólagos tudásunk” sejtéseiben mindvégig velünk marad, ahogyan mi is vele.

Mit *kezdjünk* hát az idővel, mihez fogjunk vele, ha az *végére* is minden, csak nem megfogható?

„Egy filozófiai vállalkozás vége nem más, mint saját kezdetének elbeszélése.” Merleau-Ponty megjegyzése nem úgy értendő, hogy egy „filozófiai vállalkozás” mindig oda jut el, ahova kezdetben is remélte vagy ígérte; ez inkább kivétel, mintsem szabály. Hanem: csak a végén jut el oda, hogy meg is értse, miként kezdett gondolkodni már eleve is. Következésképp egy filozófiai munka *előszava*, mely, mint jelen esetben is, utólag íródik, akkor lelelőzékenyebb az Olvasóhoz (stílszerűen: akkor spórol legjobban az ő idejével), ha mondandóját a *lelelején*, a „kezdet elbeszélésén”, és a *legvégén*, a „vállalkozás végével” kezdi.

Így hát kezdem én is a könyv elejével, a címével, és a végével, a végkövetkeztetéssel.

Rejtőzködő idő, ismeretlen temporalitás: *agnosztosz khronosz, tempus absconditum*. Időről írni filozófiai könyvet: ezt mély meggyőződéseim szerint csak olyan filozófus nyomát követve érdemes, aki *tudta érteni* az időt, de még élete végén sem tudhatta meg, hogy ez *mennyire sikerült* neki. Továbbá, csak olyasvalaki lehet érdemes, hogy az ő nyomába szegődjön, aki szintén próbálja érteni az időt, de sajnos ő sem tudhatja, hogy ebben mennyire jut. Válaszom megértetéséhez, nem tudva persze itt sem, hogy ez mennyire sikerül, egy író megállapítását hívom segítségül, Kosztolányiét, a tőle vett idézetben *filozófusra* cserélve a költőt, és *időre* az „életet”. *Az igazi filozófus nem érti az időt, s azért ír, hogy az írással mint tettel megértse. (Nem azért, hogy másokkal, mint valami iskolamester, megértesse.)*

Időről elmélkedni (írván érteni) és a vizsgálódásokat róla előadások formájában közreadni: e tevékenységeknek kiváltképpen kijár az intelem, amelyet Wittgenstein intéz azokhoz, akik művészetéről szólnak (s amit, harmadik parafrázisként, most sem mulasztok el az *időre* vonatkoztatva felidézni). *Nehéz az időről olyat mondani, ami van annyira jó, mint semmit se mondani róla*. Nincs nagyobb blaszfémia az „Ismeretlen Idővel” szemben, mint ha a felfogásának szentelt, drága idő *áldozata* közhelyekkel és olcsó mélyenckedésekkel megy füstbe.

Ami pedig a végkövetkeztetést illeti, jelen könyv Kant nyomán végzett vizsgálódásai a következő, tételszerű eredményre jutottak az időről.

(1)

Az idő *többféle*képpen értett. Időképzeteink az állításainknál konstitutív módon jelen vannak.

(2)

Az idő *sehogyan sem* értett. Idői létezésünk nem adott rögzíthetőként a megértésünk számára.

(3)

Az idő *egyféle*képpen értett. Az idő domináns értésmódja mindenkinél saját preferenciát jelöl.

(4)

Az időértés többfélesége, semmissége, valamint egyfélesége mindig *együtt, egyszerre áll fenn*.

Ezt a négy állítást az időről (*tempus*) a könyv a következő kulcsfogalmak segítségével próbálja megragadni: (1) *transztemporalitás*, (2) *in-temporalitás*, (3) *temporalizálás*, valamint (4) szoros együttességük fogalma, a *temporalitás*.

Röviden, a fogalmak nyelvén az alábbi előadások a *Mi az idő valójában?* kérdésre az alábbi választ adják: *Az időnek nincs egyetlen felfogása, de a felfogásmódjai egybefoghatók*. Ezt az egybefogást hivatott jelölni a temporalitás fogalma, mely tehát a transztemporalitás, az in-temporalitás (a kötőjel indokát az első előadás adja) és a temporalizálás együttese. Az összegző tétel a trópusok nyelvén, néhány Kant utáni filozófusok metaforájával, így hangzik: *A rejtőzködő idő együtt, egyszerre szóródás, rejtőzés és felfakadás*.

*

Korunk sajnos már a filozófiában is az *abstractok*, a szcientista–technokrata attitűd ideje, a „publikálj vagy pusztulj” jelszó kora” (Lakatos Imre), ahol is *minden* a tézis-végállomás, és *semmi* a tételezés-menet. Pedig Collingwood idestova már száz évvel ezelőtt óva intett az egyik vizsgálódásmódot összekeverni a másikkal. Hiszen: tudóstól (ő történész-tudósról írt) azt kérdezzük, miben áll gondolkodásának eredménye, filozófustól ellenben azt, miben áll gondolkodása maga. Hallva korunk szavát, habár éppenséggel nem hallgatva rá, a fenti négy pontnál „absztraktabban” nem adhattam számot idővizsgálódásaim eredményéről.

Ez a rövid összegzés, gondolom, elég, hogy az Olvasó eldöntse: van-e kedve egy ilyen hozadékkal szolgáló kutatás társvizsgálódója lenni, és a könyvvel közelebbről, értsd: *folyamatában* is megismerkedni. Az ugyanis már nem titok előtte, hogy a szerző éppenséggel csak „menet közben” találta oldódni (*solvitur ambulando*) az idői megismerés csomóit, Kantnál csakúgy, mint önmagánál. Az viszont sajnos titok még a szerző előtt is, vajon áthidalható-e a fogalmi szakadék, amely a filozófia kritikai alapirányait – az analitikus filozófiát, a fenomenológiát, a dekonstrukció és a pragmatizmust – elválasztja egymástól az idő felfogásában, „megragadásában”.

Ha ugyanis a filozófia tere egy több szobás klub lenne, úgy annak folyosóira a nyitott ajtókon át más-más szókinszű vita hangjai szűrődnének ki. Egyiken át annak érvei hallatszanának ki, hogy perdurantisták legyünk-e vagy endurantisták, realitás-e az idő vagy sem, mi szól a prezentizmus mellett vagy ellene. Másik ajtó előtt haladva viszont, meglehet, a retenció és protenció szavak ütnék meg

fülünket, és az üres vagy a betöltött idő fogalmaival az időélmény tapasztalati fedezetéről folyó vita foszlányait hallanánk. A harmadik szobában viszont a kronológikusan objektív és a merőben szubjektív idő viszonyáról folya a szó, és épp az lenne a kérdés, hogy ezek dialektikája vajon szembesíthet-e az abszolút idővel és nyelvben kódolt időtudatunkkal. A negyedik terem ajtaján át pedig talán egy arról szóló vita hallatszódna ki, hogy kérdéses, vajon a „kellő idő”, a kairosz tulajdonképpeni idő-e, és az eredendő időnek pontosan mi is a mértékkülönbsége a fecsegések idejéhez képest.

Az időről tehát nemcsak olyan mondandóval nehéz előállni, amely megéri a közreadását. Fogalmakból is nehéz találni olyanokat róla, amelyek nem szorulnak be egy bizonyos filozófiai irány igencsak behatárolt – képviselőik előtt persze végtelenül tágasnak tűnő – térszégmensébe. Természetesen magam is kötődöm a filozófia bizonyos irányzataihoz. Jelen vizsgálódás például sokban támaszkodott Merleau-Ponty diakritikai, polimorf szemléletére; ezt az inspirációt az egyes előadások a többnyire tőle idézett mottójukkal jelzik is. Mégis bízom abban, hogy a fenti, tételszerű összegzés négy – *együttesen* egyik alapirányzat szótárában sem őshonos – kulcsfogalmából kiderül az Olvasó előtt: Kant időbölcseletét nem akarom egyik mai (kritikai) irányzat horizontján sem láttatni, ahogy a magamét sem bármelyik kizárólagos elkötelezettjének beállítani.

Ez az összegzés, remélem, arra is jó, hogy jelezze: a jelen könyv filozófiatörténeti háttérű munka ugyan (ezt alcíme is jelzi), de nem *esztörténeti* vállalkozás. Hanem: esszé, azaz kísérlet. Annak kísérlete, hogy magán az időn gondolkodjunk el az idő egyik leginvenciózusabb gondolkodója, Immanuel Kant nyomán. Továbbá, ez a könyv nem is *esztudományi* vállalkozás. Úgy értem, nem az idő – mint képzet (fogalom) és mint jelenség – gyakorlati aspektusaival, fizikai és pszichológiai vonatkozásaival foglalkozik. Nem tárgyal olyan kérdéseket, hogy különböző korok emberei mit értettek időn, miképpen öregedjünk meg szépen, vajon érzékelnek-e időt a téli álmot alvó mormoták, miként telik–múlik az idő a féreglyukakban és így tovább. Az ilyen kérdések iránt érdeklődők az alábbi előadásokban, tartok tőle, nem sok hasznosat találnak.

Jelen könyv történeti kontextusa, mint mondtam, Kant idői gondolkodása. Szerzőjének felfogása viszont egy valamiben biztos más, mint Kanté. Nem köti őt Kant szilárd meggyőződése, reménye és ambíciója, hogy minden filozófia betetőzése csak a metafizikai *rendszer* lehet. Ezért és ennyiben a szerző nem a szisztémát követelő Kant *bennfentes*e, hanem, Kierkegaard-t idézve, a kanti rendszerkövetelés *kívülállója*, aki maga „nem hoz létre rendszert, s ezt nem is ígéri..., nem is esküszik fel rá” (*Félelem és reszketés*, ford. Soós Anita).

Az a meggyőződés, remény és ambíció, amelyet a magaménak tudok, a rendszerkövetelésnél jóval szerényebb: a *felfogásmódok diagnosztikája*. (A diagnosztika fogalmát Foucault nyomán distinkció-feltárás értelemben használom.) A diagnosztikai cél és metódus adta a könyv alapötletét: megmutatni Kantnál, mind látens, mind manifeszt idői gondolkodásán keresztül, hogy *a felfogás-többségeség, a felfogás-egyféleség és a* – definitív meghatározást nem, csak két ellenpólus felőli közelítést engedő – *felfogás-semmisség* egyaránt alkotórésze lehet egy temporális filozófiának.

Ha a szóródás, rejtőzés, felfakadás metaforikus együttesével adott választ túl poétikusnak vagy túl homályosnak találna valaki a *Mi az idő valójában?* kérdésre, erről nem tehet sem a filozófus-mester (Kant), sem a jelen könyv „tanítványi” szerzője. És persze azok a filozófusok sem tehetnek róla, akiktől ez a három *trópus* származik: Foucault („szóródás”), Heidegger („rejtőzés”), Husserl, Merleau-Ponty („felfakadás”). Együttes felidézésük természetesen nem közösséget sugall köztük; nem akarja összebékíteni időfilozófiáikat egymással; mint ahogy különbségüket sem szándékozik vizzályá szélesíteni. A három filozófiai trópus egybevonását, együttességét pusztán saját elgondolásomban betöltött szerepük indokolja.

Erre a megszorító megjegyzésre azért kellett kitérnem, mert kevés tárgy van, mely az időnél jobban tudna gondolkodó főket állóháborúba vinni egymással. Ennek oka triviális. Minél kevesebb *látszik* megfoghatóan valamiből, felfogásának kísérletei annál inkább vakon szurkálják a felfoghatatlanság ködét, annál jobban fenyegeti őket eltévedéssel az értetlenség sivataga vagy elnyeléssel a kétely mocsara. Hisz, tudjuk, volt filozófus, aki szerint *valójában* idő nincs is. De akadt olyan is, történetesen Kant, akinél az idő, minden „idealitása” ellenére, világunk *legvalóságosabb* lételeme. Továbbá, ugyanígy, volt filozófus, aki *rejtélyesnek* találta az időt, de akadt olyan is, aki a filozófia rendeltetését éppen abban látta, hogy megfossa az időt még a rejtély látszatától is.

Kant ez utóbbi tekintetben különös eset. Noha „ismeretlenek” (unbekannt) mondja az időt, és az idői filozófia úgyszólván áthatja egész gondolkodását, magának az időnek a rejtélyessége *közvetlenül*, kifejezett módon egyáltalán nem foglalkoztatja. Az időről és örökkévalóságról szóló írása egyik fogalmazványából (*Minden dolgok vége*, ford. Mesterházi Miklós) kiderül, hogy Kantot itt milyen diagnosztikai szándék vezeti: „A cél nem a fogalmak tisztázása..., hanem hogy kikutassuk, mi is motoszkált az emberek fejében, midőn a gondolkodás édes nyugalmat lelt a gondolatlanságban.” Ki tudja, vajon nem a kritikai filozófia világossága iránti túl szoros elkötelezettség és ezért az idő „rejtélyessége” iránti *viszonylagos közömbösség* ütött-e vissza Kantnál úgy, hogy változó felfogása az időről végül mindenre lelt inkább, csak „édes nyugalomra” nem – amit persze nem a „gondolatlanságtól” lett volna jogos kiérdemelnie.

Tűnjék bár paradoxonnak: a „világos és elkülönített” képzetek tisztázására törekvő filozófiában aligha lehet érdemben szólni az időről a rejtélyesség kockázata nélkül. Némely antik bölcselőnél az időmivolt olyan, mint a „természeté”, mely rejtőzni, rejteni szeret, avagy az „istené”, aki rejtelmes igazsággal fizet meg mindenknek mindenért. Az *idő rejtezése*: egy filozófiai kifejezésnél sem jogosultabb együtt tartanunk szem előtt annan *genitivus subiectivus* és a *genitivus obiectivus* jelentését. Idő rejt bennünket, és mi rejtve találjuk az időt. Az idő tudatunk előtt, amely ismerni véli őt, „idővel” ismeretlenné teszi *önmagát*, és vele ugyanilyenné *bennünket* is magunk előtt, miközben épp az elváltoztatással fedi fel, hogy idői mivoltunk belőle származik.

Az időt csak úgy és annyira értjük, ahogy és amennyire érteti magát: elváltozva és elváltoztatón. Ezért van az, hogy a bölcséleti fogalmak nagy rejtőzőinek és elrejtőinek egyike az idő, mely a filozófiában különböző „gondolkodási stílusokon” (Merleau-Ponty) fundál bölcséleti irányokat, így alkot „fordított

világokat” (Hegel). Így rejt el mindent, ami van, volt és lehet; többféleképpen felfogva, egyféleként preferálva, továbbá (és végső soron) *pontosan* sehogy sem értve – miközben a *magába rejtettek* közé paradox módon belefoglalja *magát* is. Az idő megütköztető rejtelmessége, elgondolkodtató ismeretlensége éppen ez: *mindent magában rejt, miközben velük együtt el is rejtí önmagát.*

Kedvenc rejtekhelyei pedig nem mások, mint felfogásunk vakfoltjai. Így egy „felfogáskutató” vagy „bölcseletbúvár”, ahogyan Kant hívja a filozófust, soha nem tudhatja bizonyosan, hogy amikor *forró nyomon* követni, sőt tetten érni véli az időt, vajon nem *hűlt helyére* akad-e csupán.

*

Az előadásokba foglalt, mostani vizsgálódások a filozófia különböző stílusokban megnyilatkozó *időmintázatairól* és azok határaitól folytatásai két utóbbi könyvemnek (*A Liget, a Sétány, a Csarnok és a Kert. A filozófia szinterei; Diaphoron. Rendhagyó bevezetés a filozófia terébe*). Ezek a filozófiai tér osztottságának, dinamikus mintázatának vonásairól próbált képetak alkotni. Mindkét munka a „radikális pluralizmus” (William James), avagy „orientatív pluralizmus” (Nicholas Rescher) – természetesen számos kérdésben eltérő – szemléleti elvét követi. Ez nem más, mint a definitív többféleség, a *meghatározott* (értsd: nem alaktalan, és nem is számtalan) *sokalakúság*, a Merleau-Ponty által is szorgalmazott gondolkodási „polimorfia” elve.

A filozófiai tér és idő vizsgálatai összetartoznak azért is, mert a sokalakúságra érzékeny megközelítés *stílusokban* – mégpedig ún. „intellektuális stílusokban” (Steinberg–Zhang), „teoretizálási stílusokban” (Swedberg), illetve „metastílusokban” (Khozednikov) – látja rejtezni a filozófia dolgokat rejtő terét és idejét. A teóriastílusok (mint ezt már az *Idő és szinkretizmus* című munkámban kifejtettem) a *múlás*, a *pillanat*, a *tartam*, illetve a *ritmus* műveleti elvét reprezentálják. A metastílusok pedig idői értelemben és megközelítésben a véges-határolt, emberi mérték (*conditio humana*) ellentétes vetületléptékeinek ellenirányai felé mutatnak. Az egyik irány az *időben álló* örökkévalóság, másik az *időben mozgó* – pontosabban az időbeliben „elmozgó”, tovább haladó – örökkévalóság.

Jelen könyv részben-egészben megtartott vagy csak virtuális előadásokat tartalmaz az idő filozófiaiilag artikulált elképzeléséről, a temporalitásról Kant időtanán és időbölcseletén keresztül. Azért Kantról, mert úgy vélem, az idői fundamentumok pluralitása, azok taglalása (kritikája), polimorfijának jelentősége nála jelenik meg először teoretikus erővel, de persze számos meggondolni való problémát is magával hozva.

Köztük a legelgondolkodtatóbb, hogy a temporalitás hogyan helyezkedik el Kant rendszerhívő és rendszerhű metafizikai horizontján. Különös ez a megjelenés, hisz Kant időtana látszólag egyszerűen összefoglalható. *Az idő: a belső érzék szemléleti formája, amely sémákon és alaptételeken át jut érvényre a megismerésben.* Csakhogy, maradva *A tiszta ész kritikája* elemtanának három nagy részénél (esztétika, analitika, dialektika), ott látjuk e mellett az *egyetlen* vonallal ábrázolt időtan mellett az *idősémák négyelemű* modelljét és a *kétoszlopú*, szintén időfelfogást hordozó antinómiákat is. EGY, NÉGY, KETTŐ – az ember lelki szeme előtt óhatatlanul megjelenik egy időfilozófiai szörnyszülött képe, a *kiméráé*. Ez a kígyófarkú (mondhatni: *egyetlen* vonalban „végződő”), a hátán *kétszarvú* kecskét hordozó, *négy lábú*

oroszlán a legismertebb heteromorf képződmény volt a görög mitológiában. Azonban a zagyva heteromorfia, amely kiméra-képként a filozófiában közismerten az „agyrem” színínímája, és a többalakú polimorfia *egymással összeegyeztethetetlen*.

A kanti időtan rendszertani dilemmái ennek felismerésével kezdtek sajátos ellentétet kirajzolni előttem a könyv alapkoncepciójaként. Azt, hogy amennyire szegényes, szűkös és egysíkú Kantnál a *manifest időtan* a maga megejtő egyszerűségében, annyira gazdag, tágas, sokágú az árnyékában meghúzódó, *látens időbölcselet*. Ennek az ellentétnek az átlátása, megértése magát Kantot sajnos nem foglalkoztatta. Mintha a rejtő–rejtőzködő idő Kant filozófiáján keresztül is értésre adta volna mindent létet átfogó, ám a megértéstől vissza is húzódo természetét.

*

Sorra veszem (visszatekintve) a vizsgálódás lépéseit az egyes előadások témájának rövid jellemzésével.

Az *első* előadás Kantnak az idő „valóságosságáról” és a temporalitás idealizmusáról szóló fejtegetéseiből kiindulva bevezet egy Darrel E. Christensentől származó, eredetileg Hegel filozófiájára értett distinkciót, amelyet a vizsgálódás egész további menetére nézve érdemesnek vél szem előtt tartani. Ez az *in-temporalitás* és a *transztemporalitás* különbsége, amely (röviden) az idő *létezésének* és az idő *értettségének* különbségét takarja. Kant időfilozófiájának paradoxitása nem érthető annak belátása nélkül, hogy – a fenomenológia későbbi distinkciójával szólva – más az idői létünkben adódó *értelemképződés*, és más az idői megértésként működő *értelemrögzítés*.

A *második* előadás azért lett két részre bontva, mert egy nehéz kérdésnek, a kanti időfilozófia jelzett paradoxonának fut neki. Benne félig-meddig játékos formában, egy „filozófia-vizsga” színre vitt rémálmaként jelenik meg a kérdés, hogy mit kezdünk Kantnál az egysíkú *időtan* és a burjánzó, sokarcú *időbölcselet* kontrasztjával. Ez az előadás azt hivatott az Olvasó elé tárni, hogy a kanti időfilozófia „fogalmi elbeszélésében” (Márkus) voltaképp mi az, ami, prózai szóval, az „elbeszélés nehézségeinek” (Ottlik) hívható.

A *harmadik* előadás Kant idői sématanának érvényességi határsávját próbálja bejárni, elindulva Kant meghökkentő képzetének, a „monogram” fogalmának nyomvonalán. E nyomkövetés hozadéka a vizsgálódás argumentummá sűrített változata, a *monogram-érv*. Ennek konklúziója, érveinek struktúrája világossá teszi, hogy Kantnál az idősémák nemcsak a *tapasztalati* megismerésnél játszanak kulcsszerepet, hanem ezeken túl, az *eszméknél* is.

A *negyedik* előadás afféle közjáték ugyan, de a probléma-exponálás szerves része. Kiindulópontja egy kép, mely sem Kanttól, sem értelmezőitől nem áll távol: nevezetesen, hogy Kant rendszerének „szíve” nem más, mint az időfilozófia. Az előadás egy tünetcsoport elemzésével egy jól körülhatárolható *rendszer-kardiológiai* rendellenességet diagnosztizál Kant idői gondolkodásában, amelynek „szövődményeit” megjeleníteni látja az antinómiák tézis és antitézis oldalán is.

Az *ötödik* előadás bemutatja a kanti időfilozófia és a világeszmék (kozmológiai eszmék) közti meglepően mély kapcsolatot. Ez egyaránt veendő *történeti* (diakron) és *műveleti* (szinkron) értelemben. Egyfelől, Kantnál az antinómiák világgfogalomról szóló érvszembesítése jól kimutatható módon Sextus

Empiricus négy szkeptikus *időfilozófiai* oppozíciójára megy vissza. Másfelől, az egyes antinómiák műveleti logikája hallgatólagosan átveszi és az eszmék terén viszi tovább az ismeretelmélet négy idői sémaosztályainak műveleti logikáját.

A *hatodik* előadás tovább megy az eszme-antinómiák és az idői sémák látens műveleti megfelelésének kimutatásánál. Ez utóbbiakat Kant a tapasztalatszerzés műveleti alapformáinak tekinti, és nem juttat szerepet nekik a következtetésekkel előálló eszméknél. Az előadás azt veti fel, hogy az antinómiák négyes szerkezete nem egyszerűen négy műveleti oppozíciót mutat, hanem rajtuk keresztül (de másféle konceptuális szerkezetben) *négy eltérő világot* is. Ez a négyesség úgy alkot elvileg eltérő, polimorf együttest, hogy minden egyes világ-konceptus alapja a gondolkodás egy-egy alapvető időstílusát reprezentálja, más szóval: hogy ez a négy világ más és más *idői teóriastíluson* fundált.

A *hetedik* előadás úgy folytatja Kantnál az időtannal konfrontáltatott időbölcselet vizsgálatát, hogy egy még átfogóbb és rejtélyesebb idői vonatkozásra mutat rá az antinómiák tanában. Ez a különös, sajnos maga Kant által csak átmenetileg figyelemre méltatott – pusztán szkeptikus beállításként „letudott” – probléma úgy mutatja be a világeszméket, mint amelyek az értelem felől nézve vagy *túl kicsik*, vagy *túl nagyok*. E két ellentétes perspektívát a „metastílusok” fogalmával közelítem meg. Azt állítom: ezeket a látószöveget legjobban az emberi mérték két ellentétes vetület-léptékének, a világot felmérhetőnek gondoló, az emberi mértéken *belüli*, abba „be-állítható”, intern léptékű idő (időben álló örökkévalóság) érvényének és a világot felmérhetetlennek gondoló, az emberi mértéken túli, mindig „ki-mozduló”, extern léptékű idő (időben mozgó örökkévalóság) érvényének kontraformulája világíthatja meg. Itt érünk el Kant nyomán oda, hogy az idői létezés terepét, magát a világot *ne meghatározottan*, hanem csak ettől két ellentávlattól megvilágítva, *meghatározatlanul* – azaz (definitív, meghatározott értelemben) „sehogyan se” – lássuk.

A *nyolcadik* előadás számot ad két szempontról. Egyrészt arról, hogy az antinómiák tanának kettős – logikai (tetikus és antitetikus), illetve értelmi (túl kicsi és túl nagy) – ábrázolásából a világ miféle fogalmi-képi alakja vázolható. Másrészt összegzi az antinómiák összefüggésében a *kanti produktív képzelőerő mintázati teljesítményét*. Ez utóbbihoz felhasznál egy új beállítás adta értelmezési lehetőséget Kant utolsó másfél évtizedének néhány írására utalva. Ez a vizsgálódás zárja az antinómiák kérdéskörének áttekintését mind a teóristílusok (a szűk értelemben vett mintázatok), mind a metastílusok (ellenpontstílusok) szempontjából.

A *kilencedik* előadás azzal a kérdéssel szembesít, hogy egyáltalán hogyan vagyunk képesek érteni az *egymásutániség* fogalmát, melyet Kant végül is az idő egyetlen kétségbevonhatatlan módusának tartott. Továbbá felveti a kérdést: amennyiben nem teljesen értjük az időnél, hogy mi sorolódik benne folytonosan egymás után, akkor az *értésdeficit* vajon minek tudható be. Az előadások itt vezetnek be a fenomén–momentum, a *feltűnés és eltűnés határsebességű tempójának* fogalmát. Ezzel próbálnak közelíteni az idő létrejövő *létmódjához*. Ez a létmód „sehogyan sem” lehet megértett olyan felfogások számára, amelyek a tudást csak meghatározott, „teljesen konstituált” (Merleau-Ponty) formáiban fogadják el.

A *tizedik* előadás központi témája a temporalitás három elemének egyike, a főleg Whitehead, Sartre és Merleau-Ponty nyomán tárgyalt *temporalizálás*. Ez a fogalom jelzi, hogy kinél-kinél milyen létként „realizálódik”, milyen szemlélet preferenciájával „fakad fel” az idő, hogyan kap ezáltal *egyféle*, igazinak gondolt formát („forráshelyet”). A temporalizálás egy bizonyos szemléleti formára *centrált időtudat*, amellyel értelmünk igyekszik egyféle alakban fellelni idői létünk „igazságát” és vele az idő „valódi” mivoltát.

A *tizenegyedik* előadás (egy részben ironikusan használt, kozmikus allúzió keretében) kitekint arra, hogy a temporalitás, és azon belül főleg a temporalizálás miként segíti hozzá a gondolkodást, hogy filozófiailag azonosítsa az időt. Ehhez előbb elkülöníti (Kanton innen, Kanton túl) az időfilozófiai kísérletek két nagy szféráját, melyeket a *szenzitív* és a *konstitutív* időképzetek tartományainak hív. Majd bemutatja, hogy az időészlelés, illetve az időelgondolás e két kiterjedt szférája közti hasadék miatt áthidalhatatlan, és azt is, hogy ez a differencia, avagy „rés” kiütköztetése mennyiben köszönhető Kant filozófiájának.

A *tizenkettedik* előadás: záróesszé. Egy valós építmény, az olaszországi Formiában található Villa Rubino Cicerone – egy, a szerző számára fontos időbölcséleti toposz („hely”) – köré próbál pár összefoglaló gondolatot elrendezni. A szerző kérdése itt az, hogy a jelen történeti időnek mi volna az a filozófiai „képe” (teóriája), amelyet ő – előadásait lezárva, de immár nem Kant időbölcséletének nyomait kutatva – a maga részéről érvényesnek talál.

*

Legutóbbi munkáim már hangot adtak meggyőződéseimnek, hogy *a filozófia tere időképzetektől keresztül-kasul áthatott tér*. Ilyen térnek vehető a filozófia mind rendszertani, mind etikai (teológiai), mind topológiai értelemben. Az idői differenciák leginkább gondolkodási stílusok eltéréseiben ütköznek ki. A rendszereknek, nézeteknek, elméleteknek különböző műveleteken és modalitásokon alapuló stílusai nyilvánítják ki a filozófiai hagyományegész definitív többalakúságát, sokarcúságát. Mondhatni, minden gondolat *stílusokat öltve időzik* a filozófia terében, pontosabban: annak tereként.

Nem szeretném azt a látszatot kelteni az Olvasóban, hogy Kantból levezethetőnek vélem azt az (itt is hangsúlyozom: vallási változatával nem összetévesztendő) *filozófiai szinkretizmust*, azt a diakritikai térben gondolkodó filozófiai szemléletet, melyet jó ideje sajátoména vallok. De kétségtelen: Kant *problematicus* gondolkodása az időről előrajzolatát adja számomra a teóriastílusok és a metastílusok idői kérdéskörének, amelyre a „radikális” vagy „orientatív” pluralizmus tovább gondolt változataként a magam vallotta filozófiai szinkretizmus épül. Még akkor is teherbíró alapokat kínáltak számomra Kant látens idői dilemmái, ha az ő *rendszer elvű és rendszer hitű metafizikája* nem (vagy csak alig) találta őket fogas kérdéseknek – szemben jelen előadások írójával, aki viszont sajnos épp ezeken akadt fenn leginkább vizsgálódásai során.

Egy filozófiai (nem vallási) értelemben véve szinkretista felfogás akkor mondhatja magát joggal radikális és orientatív pluralizmusnak, ha a felfogás *többsféleséget* nem állítja szembe kizáró módon sem annak *egyféleségével*, sem pedig *semmisségével*. Egy felfogás akkor *radikális* (akkor van erős

gyökérzete), ha megkülönböztetésre képes. Ezt a semmis éppen úgy nem tudja megadni, mint az, ami csak egyféle. Egy felfogás akkor *orientatív*, ha választásra képes. Ehhez nem elég, ha pusztán többféle, vagy ha a megragadás számára semmis. Egy felfogás akkor *szinkretista*, ha mozgástérben és játéktérben gondolkodik. Ehhez viszont tudnia kell semmivé tennie azt a meghatározottságot, amely a többfélét „teljesen konstituálnak” állítja be, az egyfélét pedig kizárólagosan kifejezőnek vagy magabiztosan választhatónak. Az ilyen felfogású gondolkodásmódnak (amilyenre a magamé is törekszik) óhatatlanul alapkérdése lesz az idő, mely egyszerre szembesít azzal, hogy *többfélévé* különbözik, *egyféleként* a sajátunk, de *semmiféle* módon nem lehet meghatározott.

Az idő-kérdés minden további *feltárása*, avagy – miként ezt időfilozófiai vizsgálódásoknál sajnos valószínűbb feltételezni – a *kérdésem idő* minden további *rejtőzködése* már magára a könyvre tartozik.

A könyvet Mesterházi Miklósnak ajánlom, egykori kollégámnak a felszámolt Lukács Archívumban, nemcsak a több nézőpontú és finom iróniájú Kant-írásaiért, hanem, mert Kant munkái nekem leginkább az ő értő és eleven, fordítói nyelvén szólaltak meg magyarul, ezért a meglevenítésért pedig külön hálás vagyok neki.

A szerző